

УДК 811.161.2'373.611

Н. М. Пославська

**ДЕРИВАЦІЙНА ПРОСПЕКЦІЯ:
АНТИЦИПАЦІЯ СЛОВОТВОРЧОЇ СПРОМОЖНОСТІ ДІЄСЛІВ
(на матеріалі вербативів деструкції)**

У статті описано роль твірної основи у глибинних процесах словотворення, зокрема девербативного, та відповідно до дериваційної перспективі здійснено антиципацію словотворчої спроможності дієслів із семоюруйнування об'єкта.

Ключові слова: дериваційна перспекція, антиципація, твірна основа, семантика, валентність, дериват, дієслово, словотвірне значення, дієсловаруйнування.

За відносно недовгий проміжок часу дериватологія пройшла шлях не лише свого становлення й утвердження як самостійна галузь лінгвістики, але й від поморфемного конструювання похідних, при якому словотворчі морфеми розглядалися як самодостатні конститутивні чинники, не зумовлені ніякими глибинними детермінаціями, до вивчення прихованих процесів деривації у їх зв'язку з категоріального

структурою мислення [див.: 5, с. 3-5]. Сучасні дериватологічні студії все більше спрямовані на осмислення когнітивно-ономасіологічних, функціональних, комунікативних аспектів мотивації, що зумовлено об'єктивною необхідністю „відобразити не статичну, а динамічну, процесуальну особливість акту номінації й охарактеризувати наявний в цьому акті перехід від смислового завдання до його реалізації, або ... синхронну дериваційну історію виникнення даного похідного – процес вербалізації задуму й етапи такої вербалізації [8, с. 6]”. Дериват акумулює й репрезентує пізнавальну, когнітивно-комунікативну та номінативну діяльність людини. Зрозуміти закономірності цієї діяльності, з'ясувати механізми мисленнєвого освоєння індивідом предметів позамовного світу й особливості породження та моделювання похідних одиниць (шлях „від интенції (задуму) до мовної форми (реалізації) [8, с. 7]”) можна лише з огляду на вивчення словотвору в його зв'язках з іншими мовними рівнями, з іншими сферами знань, що дасть змогу виявити і пояснити приховані акти деривації, „осягнути, яких ... загальних смислів, пов'язаних з онтологією світу, сягають словотвірні значення [11, с. 24]”. Усе сказане зумовлює актуальність нашої розвідки, мета якої – описати роль твірної основи у глибинних процесах словотворення, зокрема девербативного, та відповідно до дериваційної перспекції здійснити антиципацію словотворчої спроможності дієслів із семою руйнування об'єкта. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) окреслити роль семантико-валентних ознак бази в актах словотворення; 2) відзначити особливості девербативної деривації; 3) встановити континуум потенційних словотвірних значень дієслів деструкції у структурі їх словотвірних парадигм.

Для динамічного підходу до процесів словотворення важливим є попереднє обчислення потенційних дериваційних значень з наступним описом особливостей їх реалізації [14, с. 1]. У зв'язку з цим пріоритетності набувають питання дериваційної перспекції, яку ми розглядаємо як різновид мовної перспекції, що становить „властивість мовних знаків визначати виникнення інших мовних знаків на основі особливих когнітивних моделей семантизації й екстраполяції¹ [1, с. 3]”. Дериваційна перспекція відкриває нові перспективи щодо встановлення функціонального навантаження конститuentів похідного слова, зокрема простежується конструктивне навантаження твірної основи в актах словотворення.

Визначальною рисою деривата як вторинної одиниці номінації є „подвійна референція”, що полягає в одночасній кореляції його з реаліями предметного світу й зі світом слів [див.: 7, с. 3-4]. З одного боку, похідне слово, як і будь-яка інша повнозначна лексема, співвідноситься з певним фрагментом об'єктивної дійсності й актуалізує його в мові, з іншого – становить „мотивоване позначення дійсності [3, с. 421]”, тобто джерело змісту деривата слід шукати в іншому найменуванні, яке вже існує і на базі якого утворилася нова одиниця. Однак тривалий час у дериватологічних студіях основна увага зверталась на словотворчий формант. Бінарна структура

¹ „Проектуючи зовнішній світ, мова виступає як одна із ланок всезагальних законів відображення і поступального розвитку. Мислення, яке в основному виражається в мовній формі, здійснює закони проєкції на рівні високоорганізованої матерії, при цьому має місце вибірковість і цілеспрямованість сприйняття, оперування поняттєвими формами свідомості ... Лінгвістична перспекція – одна із сутнісних характеристик мови, пов'язана з глибинними закономірностями її існування [1, с. 3]”.

похідного не дозволяє обмежитися аналізом ролі в дериваційних процесах лише формуючої частини, нехтуючи базового, оскільки такий аспект аналізу залишає поза увагою реальну взаємодію одиниць словотвірної системи, зокрема фактичні засади номінації [5, с. 7]. Окрім того, ключовим поняттям мовної перспекції є „антиципація (передбачування, вгадування). Антиципація як когнітивний і лінгвістичний феномен реалізує *прогнозування* мовних знаків на основі зафіксованих у мові ... *катафоричних*, тобто *спрямованих зліва направо, зв'язків* [1, с. 3]” (підкреслення наше – Н.П.). У зв'язку з цим першорядного значення набувають питання ролі твірної основи у процесах деривації, словотворчого потенціалу тих чи інших угруповань базем, що вивчає основоцентричний напрям дериватології. Його комплексною класифікувальною одиницею є словотвірна парадигма (СП) – набір похідних, мотивованих твірною основою на одному ступені деривації. СП властива функція дериваційної перспекції, у ній простежується здатність бази продукувати похідні.

Питання дериваційної перспекції, антиципації словотворчої спроможності твірних корелює з ключовою проблемою основоцентричної дериватології, а саме: встановлення факторів, що зумовлюють семантико-словотвірні трансформації вихідних одиниць. Континуум словотвірних значень (СЗ) у СП зумовлюють різні лінгвальні та екстралінгвальні чинники, однак домінантними, що уможливають чи унеможливають появу похідного, є семантика й тісно пов'язана з нею валентність твірної. Дериваційна антиципація визначається саме семантико-валентними ознаками бази, аналіз яких дає змогу простежити динамічні процеси словотворення, спрогнозувати потенційні похідні, здійснити процедуру виведення та формулювання СЗ.

Що стосується семантики, то йдеться насамперед про загальнокатегоріальне значення бази. Так, СЗ девербативів не можуть вийти за межі семантичного континууму „субстанція, ознака, процес, що мають відношення до процесу”. Щоправда, з огляду лише на частиномовну належність твірних створити цілісне уявлення про їхню дериваційну поведінку складно, адже частини мови як різні лексико-граматичні класи слів неоднаково субкатегоризуються, виділювані в їх межах часткові підкатегорії відмінні і характеризуються різним співвідношенням лексичних і граматичних компонентів [5, с. 10]. Утворення деривата визначається і частиномовною, і частковими, лексико-граматичними, параметрами вихідного найменування, залежить „від наявності чи відсутності в його семантиці таких компонентів, які б сприяли ... перетворенню в необхідне нове значення [16, с. 77-78]”. Тому антиципація структури і семантики СП твірних повинні ґрунтуватися на осмисленні усіх потенційних актуалізацій компонентів їх значення.

Роль валентності у механізмі породження деривата полягає у тому, що найменуванню реалії об'єктивної дійсності передують судження та висловлювання про неї. „Формуючись, похідне слово проходить шлях від знака-повідомлення до знака-найменування, і у процесі такого перетворення воно повинне “увібрати” в себе усі значення знака-повідомлення, релевантні для позначуваного. Поняття, яке фіксує похідне слово, будується на певному судженні про предмет [7, с. 36]”. Тобто дериват мотивується не безпосередньо баземою, а семантикою цільнооформленої конструкції, у якій твірне слово реалізує одне із властивих йому значень і займає відповідну синтаксичну позицію. Похідне корелює із семантично еквівалентною йому периф-

разою: основі або основам похідного слова в його дефініції повинні відповідати лексеми з ізоморфним коренем, а його афіксам – слова, що пояснюють їх значення. Одночасно дериват когерентно репрезентує і той тип зв'язку, що спостерігається між одиницями висловлювання [7, с. 13]. Оскільки характер зв'язку у синтаксичному цілому регламентується валентністю², то аналіз валентної рамки твірного дає змогу зрозуміти закономірності процесу утворення деривата, здійснити антиципацію потенційних словотвірних значень.

Як відомо, дієслово є специфічним семіологічним класом слів. Так, у дієслові більше ніж в інших частинах мови перехрещуються, взаємодіють лексичне й граматичне, власне знакове й структурне значення [13, с. 19]. При цьому провідну роль в семній організації дієслів відіграють відносні (синтагматичні) семи, що зумовлено відображувальними характеристиками вербатива, яке є „ніби конденсованим вираженням цілої ситуації” [15, с. 10]”. У системі мови дієслово сприймається як таке, що потребує лексико-граматичних засобів для розкриття або подальшого розгортання свого змісту, оскільки становить глобальну номінацію процесуальної ситуації, позначає процес не опосередковано, абстрактно, а в сукупності з пов'язаними з ним предметами і явищами і одночасно відображає їхні відносні, функціональні ознаки. Іншими словами, у змістовій конфігурації дієслова „завжди будуть присутніми як конструктивні семи відношення [2, с. 31]”, або функціональні релятивні семи. Релятивна семантика дієслів описується в термінах валентності. На відміну від інших лексико-граматичних розрядів, дієслово найбільш валентна частина мови [4, с. 41]. Валентність становить стрижень змісту вербативів, вона акумулює, організовує довкола себе різноманітні аспекти значення, у ній перетинаються відображувальні, лексичні, граматичні ознаки дієслів. У зв'язку з цим вона є домінантним фактором, що передбачає й визначає кількісне та семантичне наповнення словотвірних парадигм вербативів, тобто валентність дієслів дериваційно реалізується у похідних, континуум словотвірних значень яких передбачений аргументно-актантною рамкою твірного. При цьому розрізняють *субстанційну* (предметну: суб'єктну, об'єктну, результативну, інструментальну тощо), *пропозитивну* (непредметну, що реалізується підрядним реченням або його трансформами), *векторну* (репрезентує можливість дії розгортатися у просторі, що на лінгвальному рівні становить поєднання дієслова з локативними прислівниками *вверх, вниз, збоку, довкола* і т. д.), *темпоральну* (передбачає часові параметри тривання дії, що забезпечується сполучуваністю дієслова з прислівниками *довго, швидко*, а також із вербативами *почати, завершити*), *ступеня інтенсивності і міри виконання дії* (визначають кількісні модифікації дії й актуалізуються у зв'язках дієслів із прислівниками *сильно, легко та багато, недостатньо, мало* і под.) валентності [див.: 9, с. 401-403].

Дієслова із семою руйнування об'єкта репрезентують деструктивну ситуацію, у результаті якої якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується цілість предмета на рівні макро- чи мікроструктури (*бити, бомбити, громити*,

² Валентність – „властивість віртуального знака, детермінована тим когнітивним і семантичним смислом, який закладений в ньому [6, с. 15]”, здатність одиниці мови сполучатися з іншими, створювати довкола себе визначену кількість відкритих позицій, що повинні або можуть бути зайняті облігаторно чи факультативно елементами з відповідними змістовими і формальними характеристиками.

кришити, ламати, нищити, палити, підривати, плюндрувати, троцити, шматувати, убивати тощо). Вони виокремлені та згруповані в лексико-семантичне поле деструкції на основі архісеми руйнування, яка є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівного впливу на предмет. Уточнюють архісему диференційні компоненти змісту (об'єкт, мета, спосіб, знаряддя, інтенсивність, результат дії), що маніфестують специфіку руйнівної ситуації та її учасників. Лексико-семантичне поле дієслів деструкції є структурним сегментом макрополя вербативів конкретної фізичної дії, у зв'язку з чим дієслова руйнування марковані семами активності, цілеспрямованості, каузації та перехідності [про дієслова із семою руйнування об'єкта див.: 12].

Виявлені лексико-граматичні ознаки дієслів деструкції дали змогу сформулювати їх типовий семантико-синтаксичний контекст, релевантний щодо антиципації словотвірних трансформацій.

Глибинну аргументно-актантну рамку названих твірних можна представити у такому вигляді: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб'єкт, що здійснює деструктивний вплив, **D** – деструктивна дія, спрямована на руйнацію кого-, чого-небудь, **O(r)** – об'єкт-результат, тобто об'єкт, на який поширюється руйнівний вплив і який виникає внаслідок реалізації дії як її результат, **I** – інструмент, знаряддя, за допомогою якого досягається мета. Однак не всі потенційні “партнери” дієслів із семою руйнування за сполучуваністю реалізуються у реченні. В окремих випадках ті чи інші семантичні валентності залишаються не актуалізованими при збереженні смислової завершеності синтаксичної конструкції. Так, для більшості дієслів деструкції характерною є двовалентна рамка: **“суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія”** (- Народ висадив браму і проломив стіну! – крикнули в палаці (І. Нецуй-Левицький), рідше – тривалентна модель: **“суб'єкт дії – деструктивна дія – об'єкт, на який спрямована дія – знаряддя дії”**: Я відтак грубіші кінці ножиком чехолою, складаю, в'язку, держакі стружусь – кипить робота (І. Франко). У зв'язку з цим типовий семантико-синтаксичний контекст, властивий усім дієсловом на позначення руйнівного впливу на предмет і релевантний щодо перспекції їхньої дериваційної поведінки, є таким: **S-D-O(r)**. Тобто облігаторними для дієслів із семою руйнування, що визначають їх словотворчий потенціал, є лівобічна суб'єктна та правобічна об'єктно-результативна субстанційні валентності. Окрім того, релевантною з погляду дериваційних можливостей аналізованих твірних є також інструментальна валентність, яку репрезентують актанти із значенням знаряддя дії, які є факультативними.

Окрім актантної рамки, дієсловом поля деструкції характерна також сирконстантна формула, що визначає просторові, часові та кількісні модифікації руйнівної дії, у зв'язку з чим розрізняють векторну, темпоральну, ступені інтенсивності і міри виконання дії валентності цих твірних, пор.:

руйнувати →	→ знизу, зверху, збоку
	→ сильно, легко, ледве
	→ всередині, довкола
	→ багато, мало
	→ трохи, частково, додатково
	→ почати, закінчити, деякий час

Сирконстанти завжди факультативні.

Субстанційні (суб'єктна, об'єктна, інструментальна), векторна, темпоральна, ступеня інтенсивності і міри виконання дії валентності досліджуваних твірних здатні транспонуватися в похідні іменники, прикметники, дієслова, формуючи їх словотвірні значення за допомогою відповідних дериваційних формантів. У зв'язку з цим можна передбачити, спрогнозувати в СП дієслів деструкції континуум СЗ потенційних дериватів.

Очевидно, субстантивний блок аналізованих твірних представлятимуть іменники зі СЗ „виконавець дії”, „об'єкт-результат”, „знаряддя дії”, вербалізованими синтагмами яких відповідно є „той, хто здійснює руйнівний вплив” (*знищувати* → *знищувач*); „те, що з'являється внаслідок деструктивного впливу” (*пошкоджувати* → *пошкодження*), „те, чим деструктивно діють” (*різати* → *різак*). При цьому дієслова руйнування повинні виявити вищу активність щодо продукування похідних на позначення виконавця та об'єкта-результата дії, які реалізують облігаторні валентності твірних.

Стосовно вербального блоку, то потенційні похідні зі СЗ „довести дію до результату” (*бити* → *розбити*), а також деривати, що позначають локативні (*ламати* → *відламати*), темпоральні (*рвати* → *дорвати*) та квантитативні модифікації (*батувати* → *набатувати*) деструктивної дії.

Вторинні прикметники становлять собою результат актуалізації субстанційних валентностей твірних у семантичних позиціях „який виконує дію” (*дряпати* → *дряпливий*), „на який поширюється дія” (*мордувати* → *мордований*), „який становить собою результат дії” (*зрізати* → *зрізаний*), „який призначений для дії” (*довбати* → *довбальний*).

Окрім того, обов'язково матимуть місце транспозиційні похідні, значення яких не виводиться з перифраз (*биття*, *руйнування*, *плондрування* тощо).

Структура і семантика СП дієслів деструкції корелюють із здійсненою антиципацією їхнього дериваційного потенціалу [див.: 10]. При цьому практичний опис словотворчої активності вербативів руйнування засвідчив, що їхня валентна рамка не завжди знаходить експліцитної реалізації у СП. Якщо семантико-валентні ознаки базем як системні чинники зумовлюють принципову можливість /неможливість появи похідного, то дериваційні лакуни детерміновані асистемними чинниками (багатозначність / однозначність, іншомовність / неіншомовність, частиномовна належність баземі тощо). Вони діють як обмеження на заміну валентностей вихідного дієслова на словотвірному рівні, визначаючи незасвідченість потенційних дериватів у мові.

Таким чином, твірній основі належить одна з ключових ролей у динамічних процесах словотворення. Дериваційна поведінка баземі головним чином залежить від її семантико-валентних характеристик, на основі переосмислення яких можна здійснити дериваційну антиципацію похідних, спрогнозувати СЗ. Однак сприятливі системні чинники не завжди забезпечують появу потенційних дериватів, оскільки на процеси мотивації впливають також асистемні фактори. Перспективним видається встановити роль останніх у глибинних актах деривації, зокрема девербативної.

Література

1. *Азнабаева Л. А.* Языковая перспекция / Л. А. Азнабаева. – Уфа : Изд-во Башкирск. ун-та, 2000. – 124 с.
2. *Богданов В. В.* Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – 204 с.
3. *Винокур Г. О.* Избранные труды по русскому языку / Г. О. Винокур. – М. : Учпедгиз, 1959. – 491 с.
4. *Гайсина Р. М.* Соотношение семантики и синтагматики глагола / Р. М. Гайсина // Исследования по семантике. Семантические единицы и их парадигмы : межвузовский научный сборник. – Уфа : Изд-во Башкирск. ун-та, 1992. – С. 41–48.
5. *Грещук В. В.* Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
6. *Загнітко А. П.* Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 64 с.
7. *Кубрякова Е. С.* Типы языковых значений: Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
8. *Кубрякова Е. С.* Формальные и содержательные характеристики производного слова / Е. С. Кубрякова // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках : материалы III республиканской конференции (5-6 октября 1989 года). – Гродно : ГГУ им. Янки Купалы, 1990. – С. 3–12.
9. *Морозова Т. С.* Отражение валентностей производящего глагола производными разных частей речи / Т. С. Морозова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент : Укитувчи, 1982. – С. 401–405.
10. Нариси з основоцентричної дериватології / Грещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М. ; за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 259–324.
11. *Позднякова Е. М.* Концептуальная организация производного слова / Е. М. Позднякова // Когнитивная семантика : в 2-х чч. – Тамбов : Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. – Ч. 2. – С. 23–27.
12. *Пославська Н. М.* Дієслова із семою руйнування об'єкта як база продукування похідних / Наталія Пославська // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – С. 265–270.
13. *Уфимцева А. А.* Типы словесных знаков / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 206 с.
14. *Федотова О. С.* Дериваційний потенціал прикметників із значенням чуттєвого сприйняття в сучасній російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Російська мова” / Федотова Олена Сергіївна. – Київ, 1998. – 19 с.
15. *Шмелев Д. Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Шмелев Д. Н. – М. : Наука, 1976. – 149 с.
16. *Янценецкая М. Н.* Семантические вопросы теории словообразования / М. Н. Янценецкая. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1979. – 242 с.

Poslavska N. M. Derivational prospektion: anticipation of derivational potential of verbs (based on)

In the article the role of formative word is described in the deep processes of word formation and according to derivational prospektion by anticipation of derivational potential of verbs with the seme of object destruction.

Key words: derivational prospektion, anticipation, formative word, semantics, valency, derivative, verbs, verbs of destruction, word-building meaning.

Пославская Н. М. Деривационная проспекция: антиципация словообразовательных возможностей глаголов (на материале вербативов деструкции)

В статье описана роль производящей основы в глубинных процессах словообразования, в частности девербативного, и согласно деривационной проспекции осуществлено антиципацию словообразовательной возможности глаголов деструкции.

Ключевые слова: деривационная проспекция, антиципация, производящая основа, семантика, валентность, дериват, глагол, глаголы разрушения, словообразовательное значение.